

Павле Мијовић*

ЦРНОЈЕВИЋА МАНАСТИР НА ЋИПУРУ

Дискусија о мјесту на коме је подигнута Црнојевића штампарија водила се веома дуго - више од једног вијека - и још није завршена. Прије сто година, приликом 400 годишњице прве штампане ћириличке књиге на Југу Европе носила је обиљежје "Ободске штампарије"; 500-годишњи јубилеј протекло је у знаку "Цетињске", али и са двосмисленим називом "Ободско-цетињска штампарија". У овом раду покушавам да обеснажим ободску у корист цетињске хипотезе, па ћу својим трагањем за чињеницама и аргументима морати да се обратим резултатима аутора ископавања на Ћипуру, локацији испред садашњег Цетињског манастира, на коме је поникао првобитни манастир Зетске митрополије и у њему штампан *Псалтир с њосљеговањем* (1495), трећа по реду изласка књига, у којој је назначено Цетиње као једино мјесто издавања црногорских инкунабула. Посегнућу за доказима и у другим изворима осим у археолошким, у првом реду по изгледу цркве на гравираним мелода у *Окѡиоху њеѡиѡласнику* (1494), на печату Цетињског манастира, савременим цркви и скици млетачког инжењера Ђованија Франћеска Барбијерија с којом је, контурно и шематски, приказао цетињски манастирски комплекс 1692. године, мјесец дана прије рушења. Окосница истраживања биће ипак резултат археолошких истраживања у три наврата - 1886, 1986. и 1988. године, јер су налази тада постигнути једина материјална свједочанства. За невољу, ископавања из поменутих година - остала су исто толико хипотетична као и она у ликовним изворима, што је посљедица најприје нестручних, а онда некомплетних археолошких захвата у *terra incognita* црнојевићевске архитектуре на Цетињу.

* Академик Павле Мијовић, Београд

Пишући своју велику монографију, Павел Аполонович Ровински (*Черногория в ее прошлом и настоящем*, Санкт-Петербург, том 2, кн. 4, 1909, 128-142) покушао је да свој непримјеран пропуст (без теренске документације) надокнади импровизацијама облика цркве какав није нашао у темељима и да то хипотетично поткријепи с изгледом основе манастира Старчева на Скадарском језеру у коме је изводио откопавања 1893. године. Колико је уложио маште у своју рестаурацију, види се по одушевљењу с Барбијеријевом скицом Цетињског манастира у међувремену публикованом (*Il Montenegro da Relazioni dei Provveditori Veneti (1687-1735)*, Roma 1896, таб. IX), с којом је "одједном проливена свјетлост" на остатке зидова које је дјелимично и сам открио али их није умيو уклопити у план основе.¹

Склон импровизацијама допустио је да упадне у замку упоређујући план триконхоса на Старчеву који представља копију цетињске цркве или је саграђена независно од ње по том истом плану.² Ни са старчевачком црквом није имао среће.

¹ Комбинацијом апсидног облика цркве Барбијеријеве скице и старчевачког триконхоса дошао је до основе тролиста каквог немају триконхоси на острвима Скадарског језера и каквог није могао наћи ни у литератури. На помисао да у старчевачкој цркви врши ископавање побуђен је повељом Ивана Црнојевића манастиру на Цетињу, то јест "утицајем који је на Ивана оставила "образом" и црквону Лоретској Богоматери в Анконе", тако да је "усвоил и тот самы план, и тогда наше указание на несоответствие действительности положения абсид на италианском плане может решиться сравнением с планом в Анконе; хотя возможны и тут уклонения. Нам к сожалению до сих пор не удалось познакомиться с тою церков. Но ми знаем другую церков в Черногории - же, которая построена совершенно по тому - же плану и сохранилась вполне, это - церков на остр. Старчеве, где похоронен известный сербский печатник Божидар Вукович, умерший ок. 1540.г., к которою и обратимся", исто, 136 - 137).

Имао сам прилике да укажем како цркву Лоретске Богородице Иван Црнојевић није пренио "образом" и "планом" ("тот и сам план"). Оно што је на свом ходочашћу "усвоил" је зајет чудотворној икони Богородице Лоретске да ће јој у знак захвалности ако се поврати у домовину подићи храм, (в. у овој књизи чланак *Ренесансно Цетиње!*), а не пренијети план огромне цркве у којој је била смјештена Богородичина кућа, чудом долећела из Назарета у Трсат изнад Ријеке и одатле у Лорето, гдје је 1315. године затечена претвореном у обичну романичку сеоску црквицу. Иако је године 1468. започета велика лоретска тробродна готичко-ренесансна црква, Иван ни њен план и облик није могао "усвојити", јер је завршена 1587. године, више од једног вијека послје Ивановог ходочашћа.

²"Представляет она копию с Цетињској цркви или построена независимо от не по тому - же плану" стр. 137). Бар да се досјетио како план цркве на Старчеву саграђене сто и више година прије постанка Цетиња - не може бити млађи од Плана Иванове цркве из 1484. године! (Да је био потпуно збуњен, види се по томе што наводи изворе: "Јеванђеље старчеве Горице",

Планом који је нетачно нацртао приказао је триконхос у коме се не разазнаје презбитеријум између источне и бочних апсида дуж јужног зида и тријема нашао је гробницу с костима на гомилу и комадиће дрвеног ковчежића за које је утврдио да су однекуда донешене и да су припадале Божидару Вуковићу који је оставио завјет да га пренесу "у цркве старце Горице".³

Врхунац неупућености у археолошка истраживања представља његово ископавање на Ријечком граду, Ободу 1893. године (А. П. Ровински, *Ободска штампарија и њен значај на Словенском јују*, Цетиње, 1893). На помисао да на Ободу тражи штампарију Црнојевића, побуђен је легендом коју је забиљежио Петар I Петровић Његош који није могао знати да је у *Псалтиру с посљедовањем* (1495) назначено Цетиње као њено мјесто издавања. Иако тај податак наводи, одлучује се за локацију штампарије на Ободу, гдје су, тобоже, дјеца налазила оловна слова и с њима отискивала ријечи. Није, наравно нашао ни слова (а како би могао наћи и распознати било какав облик оловних слова послје четири вијека разлагања у земљи њихових облика!). Оно што је открио, разгрћући шут и камење једне срушене пандурице (стражарске кућице), била је типична турска цистијерна, дјелимично укопана у кречњачку стијену, озидана до висине од 1 метра и 47 цм, дуга 5,88 м, а широка 3,76 м. Изнутра је била "окартана" хидрауличним клаком (с туцаном опеком), што је на њега оставило утисак да је "била изнутра раскошно украшено" здање (35 - 37). Такве цистијерне градили су Турци у Старом Бару, Улцињу, Подгорици, Херцег-Новом, као и другдје, што је Ровински, боравећи и вршећи раскопавања у Бару и Улцињу, морао знати.

С таквим "археолошким" искуством приступио је и обрађивању резултата раскопавања комплекса Црнојевића манастира на Цетињу.⁴ Сматрао бих правим задовољством да сад

написано за вријеме Ђурђа I Балшића који је Зетом владао од 1373. до 1379. године, и "Пролог" с податком да је написан "на горици светога старца Макарија у дане благочестивог господина Ђурђа Балшића", Ил. Руварац, *Каменица*, Просвјета IX, 1893, 478 - 479; П. Ровински, *нав. гјело*, 142).

³ Капелица је подигнута као гробница старца Макарија а друга гробница, на сјеверној страни могла би бити Божидарева. Сјећам се да је 1925. године, поводом доласка краља Александра у Црну Гору и на Ловћен, кад је освећена његова нова капела Св. Ђорђија намјесто срушене Његошеве, у дио програма спадао и "кермес" на Скадарском језеру с посјетом Старчеву, гдје је на сјеверној гробници била постављена плоча с пригодним натписом. Приликом најновије конзервације, 1992. године, и једна и друга су превиђене, па су остале обрुшене до темеља!

⁴ О резултату - импровизованом плану основе Богородичне цркве - речено је у горњим редовима. Најновији приказ тражења штампарије на Ободу

могу пријећи на приказивање резултата археолошких ископавања на Ћипуру која су изводили 1986. и 1988. године Вељко Ђурић и Оливера Жижих с Миланом Правиловићем. Они, међутим, нијесу ни завршили та ископавања, ни прелиминарно објавили резултате до којих су дошли, ако се изузме кратак извјештај В. Ђурића у Археолошком прегледу за 1986. годину (стр. 227-229) и један елаборат за конзервацију темеља Црнојевића манастира који је предао Заводу за заштиту споменика културе Црне Горе, пошто је у току једне кампање добрим дијелом открио његове остатке. С њим, како сам на почетку рекао, и с мојим разгледањем комплекса покушаћу да додирнем питања за која је научна јавност заинтересована. Зато што могу говорити *post festum* задржаћу се само на облику и типу основе манастирске цркве Св. Богородице, а затим ћу покушати да идентификујем неке од просторија у којима би могла бити смјештена штампарија.

Послије анастилозе, по дворском парку, разбацаних стубова с капителима (1963), који су пронађени приликом ископавања Манастира уочи подизања нове Дворске цркве (1886), В. Ђурић у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе предузео је шира систематска истраживања читавог локалитета (од 6. августа до 8. новембра 1986.), али их није завршио. О ископавању је објавио кратак извјештај (*Цетиње, манастир Црнојевића*, Археолошки преглед 1986, 227 - 229) а нешто опширнији је доставио Заводу. У њима је изнио историјске податке о ктитору, графичком приказу Манастира на скици Млечанина (Ђовани) Франћеска Барбијерија и о својим налазима. Иако није провео стратиграфску и хронолошку анализу грађевина (њу је, по не знам каквој методици, оставио архитекти Завода који је ни онда ни до данашњег дана није извео), закључио је да, по остацима источног дијела, главна црква није била с три (како је приказао Барбијери) него с једном полукружном апсидом, какву је 1869. године "видео и нацртао арх. Драгутин Милутиновић".

О несагласности планова *in situ* и на скици мисли да је храм добио изглед "распоредом кровних површина", што не

дао је Лаза Чурчић у веома добром чланку *Иларион Рубарац о цркви иштампарији у Црној Гори* (Црнојевића штампарија и старо штампарство, Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, књ. 26, Одјељење умјетности, књ. 9, Подгорица, 1994, 33-47), а ја сам се кроз помињање у овој књизи (*passim*) метода и резултата истраживања држим, довољно критички изразио о "археологу" Ровинском, што ми омогућава да изађем из историографског ћорсокака о Црнојевића штампарији и Манастиру у који је била смјештена.

рјешава проблем али наводи на неприхватљивост триконхосног плана Ровинског, којему замјера и друге нетачности и метод рада, и троапсидног контурног изгледа Барбијеријеве основе. Констатује више преправки од краја XV вијека до 1692. године које су измијениле изглед и намјене појединих грађевина и простора и по једном попречном зиду који је нашао у цркви претпоставља постојање припрате. Конаци на јужном и источном дијелу комплекса били су на два нивоа, нижи с лучним сводовима. Показује како је, 1688-1692. године млетачка посада извела више преграђивања, међу њима и у унутрашњости црквике Св. Петра, гдје су "настале три монашке ћелије", мада је на Барбијеријевом плану западна половина те црквике претворена у магацин за муницију. По Ђурићевом плану, мени се чини да је та грађевина најприје била намијењена трпезарији без које се не може замислити манастир који је 1484-1496. године могао имати и до 40 калуђера. Касније, пошто су распршени, трпезарија је могла бити једним дијелом претворена у црквицу, о чему свједочи преграђивање у темељима.

Остале објекте у Барбијеријевој ситуацији манастирског комплекса Ђурић оцјењује с више његових превида и нетачности (о пушкарницама на примјер на оградним зидовима од којих није нађен никакав траг) па је склон да посумња у "цртачку или пак професионалну способност" овога млетачког инжењера или да је његов "цртеж рађен изван Цетиња на основу невешто добијене скице или описа и само га допунио фортификационим компонентама" због чега остаје дилема је ли план утврђивања у цјелости био реализован.

Запажања В. Ђурића су важна, јер су први пут указала на реалну слику раскопаног Црнојевића манастира. Штета што Извјештај Заводу није својевремено публикувао иако није обухватио сву проблематику Ћипура. Мени нарочито пада у очи одсуство и помисли на смјештај Штампарије у манастиру, чије је тражење требало да буде главна преокупација истраживача. Зачудо, В. Ђурић проналажење просторија и остатака Штампа-рије није имао у виду или је, можда, очекивао да ће то питање бити накнадно ријешено. Накнадно, то јест настављањем ископавања (која су 1988. извели О. Жижих и М. Правиловић) није се дошло до нових резултата. Ипак, изгледа да један Ђурићев налаз може водити ка ријешењу овога питања. Ријеч је о јужном дијелу "конструкције из које је настао лучни отвор (волат) над потоком" до црквике Св. Петра на сјеверној страни Манастира. Та конструкција је у Барбијеријевој скици означена као кухиња над сводом изнад потока. Већа је од осталих

просторија и преко потока искаче упоље, што значи да јој је приступ могао, изузетно, бити, осим, као осталим просторијама, кроз главну капију, и засебан попут факторија уз утврђени средњовјековни комплекс. Баш таквим ситуирањем, величином и, особито, дјелимичним надјахивањем потока, у ствари ријеке Цетине по којој је и Цетинје добило назив, могла покретати воденички точак (односно замјењивати добрим дијелом године ручни погон пресе), овај објекат би, прије но који други (ћелије испод њих сволтане конобе), могао бити намијењен Штампарији.⁵

II

У разрјешавању питања типа цетинјске цркве, имају значајну улогу два савремена документа - гавира Три мелода с црквом у позадини и печат Цетинјског манастира с представом Рођења Богородице иза које је тробродна базиликална црква с куполом као архитектурни фон. Гавира припада једној од шест сачуваних илустрација Октоиха петогласника, из 1494. године, а печат је Р. Драгићевић датирао у XV - XVI вијек. До сад су истраживачи Црнојевића манастира по гавири препознавали цетинјску цркву с три брода и с куполом без квадратног постоља и упоређивали њен

⁵Предмета који би на њу подсећали, нажалост, није нађено, али - да би трагедија била већа - управо њу је одсјекао дубоки излазни ров тунела којим је главни моторни саобраћај града варварски просјечен. Осим што је тим сулудим потезом уништен највећи наш градски трг, интегрисан сукцесионим спајањем мањих тргова испред старог и новог Манастира, Владиног дома, Биљарде с Рељефом и Дворца краља Николе који су управо таквом разуђеношћу обухватили читаво историјско језгро Цетинја повријеђени су сви принципи очувања културног наслеђа формулисани у многобројним декларацијама међународног права - Атинске повеље (1931), Венецијанске повеље (1964), Препорука УНЕСКО-а (1956), УНЕСКО-ве конвенције о заштити свјетске културне и природне баштине (1975), Амстердамске декларације (1975), Конвенције о заштити културних добара у случају оружаног сукоба (1954) које је све верификовала наша бивша држава. И само то што је најважнији споменик тога језгра, једини остатак славне епохе Црнојевића у коме је штампана прва ћириличка књига Јужних Словена, тим општинским чином онемогућен да до краја буде истражен (и данас, послје 500-годишњег јубилеја зјапи својим разрованим остацима), било би за највећу осуду а камоли за ненадокнадиву штету што у простору Црнојевића манастира нема више никаквог изгледа да се ријеши питање убикације његове штампарије. Што је коментатору послје свега што се десило с Црнојевића манастиром преостало? Само покушај да разматрањем проблематике овога споменика открије непријатно стање досадашњег научног сазнања о мјесту у коме је та књига штампана. Ограничићу се, зато, на мање-више вјеродостојне хипотезе, без изгледа да питање коначно ријешим.

тип с тробродном црквом которског св. Трипуна на рељефима Которске сребрне пале и каменим моделима града. Упоређивана је и с изгледом храма на фрагменту фреске старе дубровачке катедрале, такође с куполом без квадратног постоља, али петобродном, што је изазивало недоумицу с обзиром да су остаци те катедрале показали њену тробродну основу.

Како је горе речено, печат Цетињског манастира датиран је *lato sansu*, иако с коментаром да је најстарији. Знајући за велику опрезност историчара Р. Драгићевића кад није имао на располагању прецизан датум, претпостављам да је урадио оно што и већина акрибичних истраживача - датирао је печат у вријеме оснивања манастира крајем XV и опрезности ради пролонгирао датирање у XVI вијек кад је још постојала могућност на примјер у Котору да се изгравира добар печат с натписом који се епиграфским особинама уклапа у тако одређен временски оквир. Натпис *† сн печатъ монастиря цетиня хрямъ рождества пѣстые вѣе* међутим, по типу слога потпуно одговара карактеру слога Црнојевићких књига с тим што су слова широка, како се по кључу М. Пешикана одређује смјена типова слога *Окѣиоиха ѣрѣѣласника, Псалѣиѣра и Молиѣбеника Црнојевића* (М. Пешикан, *Пеѣи ѣјекова Окѣиоиха Црнојевића*, Подгорица, 1994).

Више пута у литератури је речено да су гравери слова цетињских књига били вјешти мајстори који су највјероватније занат научили у Котору и Дубровнику код тамошњих златара. Најмање годину дана прије појаве *Окѣиоиха ѣрѣѣласника* из штампе (4. јануар 1494) окупљени су на Цетињу ради израде слова, матрица и ливења, резања у дрву иницијала и илустрација. Ко би други ако не они били резачи печата у металу који је Манастир морао имати већ од првих дана оснивања. Да су они, а не ко други, израдили печат доказује, осим слога и представа сцене Рођења с тробродном куполном црквом у позадини, као на гравираним Три мелода. Од тада се ова иконографска иновација - конкретан изглед храма при коме је штампана цетињска и требенишка (у Влашкој) књига, а по њима још гравира мелода у јединој штампаној књизи манастира Грачанице - везује за Макарија, организатора и руководиоца двије прве штампарије. Под његовим руководством мора бити да је израђен и печат манастира цетињског, јер је он и аутор предлога гавира и *Окѣиоиха ѣѣѣѣласника*. Зато Драгићевићево широко датирање печата треба прецизирати с датумом од 1484. године, кад је подигнут манастир, до 1494. године кад

је штампан *Окѣиох ѡѣѣѣѣласник* с гравиром Три мелода, из које је могла бити преузета идеја о тробродној цркви.

С оваквим резултатом наше анализе поткрепљује се вјеродостојност представе цетињске цркве на оба истодобна документа - гавири Три мелода у *Окѣиоху ѡѣѣѣѣласнику* и печату манастира Рођења Богородице на Цетињу. Овај закључак не може довести у сумњу план основе цетињске цркве, који се назире испод темеља на њу сасвим налегле дворске капеле, иако, на изглед, таква могућност рјешавања овог питања доводи у ћорсокак, јер се тврђењу о вјеродостојности представе тробродне куполне цркве на гавири и печату супротставља стварност - једнобродна основа која се по остацима темеља једино може замислити. Али, једно је, претпостављам, то што можемо замислити, и морамо уважавати с погледом на остатке темеља првобитне цетињске грађевине, и то што нам недостаје, а очигледно недостаје, у остацима градива и градње унутрашњости цркве који су безобзирно покупљени и уклоњени, тако да ни екипе В. Ђурића и О. Жижића и М. Правиловића нијесу могле констатовати трагове било каквих елемената тробродности, у првом реду прислоњених пиластара с којима би се могли замислити ојачавајући лукови сводне конструкције из које је избијала купола над средњим бродом, ни унутрашњих полукружних облика бочних апсида. Ријешење ове противурјечности се чини заиста безизгледним. Чињеница других, осим изложених, нема, у материјалним остацима, евентуално уоченим и на који други начин документованим осим ситуационим планом, такође, немамо што тражити, а на ревизију ископавања у унутрашњости не смије се ни помишљати пошто је она сасвим реновирана уочи преноса земних остатака краља Николе и краљице Милене у њихову гробну цркву. Остаје нам још једино да се ослонимо на ваљаност аргумената у прилог реституције која би разријешила противурјечним доказима запетљано стање питања.

Мислим, не може се *a priori* одбацити претпоставка да је унутрашњост цркве била тробродна, то јест да су по средини биле положене базе за колонаде или слободне пиластре који би носили средњи брод, при чему би олтарски простор био с једном апсидом, што и јесте. Да је Ровински знао што тражи и намјеравао да ријеша, претпостављам оставио би макар опис остатака таквих темеља, али он на тробродност наоса није ни помишљао иако је имао исте паралеле које и ми сад имамо - изглед на цетињској гавири Три мелода и печату. Могао је бар констатовати оно што и Д. Милутиновић прије њега, уочи

рушења темеља цркве, да, наиме, затечена апсида спољашњим обимом искључује постојање поред ње и још двије мале са страна. Ровински је те мале апсиде замислио једнаке с откривеном на истоку и пошто их је савио измјерио им је димензије заједно са наосом, за који каже да је припрата: "Дужина цркве с апсидом била је око 20 метара а ширина нешто више од 6 м" (стр. 130). Да је и ове податке измислио, лако се увјерити ако се упореде с тачно добијеним подацима Ђурићеве екипе послје ископавања 1986. године - 15,00 x 7,50 метара, са бочним зидовима ширине 1,50 метара, што Ђурића наводи на претпоставку по којој је "тробродност главне цркве организована коришћењем пиластара" (В. Ђурић, Археолошки преглед за 1986, 229), на што ћемо се вратити, а сад ћемо само констатовати да 5 метара ширине које је додао стварној, показује да цркву није ни измјерио него се у свом руском кабинету пишући "Черногорију" довијао како да на неки начин све смисли без обзира на чињенице.

Док му није дошла до руку књига *Il Montenegro da Relazioni dei Provveditori Veneti (1687-1735)* (Roma 1896) с Барбијеријевим цртежом Манастира (Таб. IX) није, изгледа, ни помишљао да ријеша разлику између спољашњег изгледа источне стране с једном апсидом коју је видио, као и арх. Драгутин Милутиновић, како вири остатком изнад темеља и рушевине и коју је узео у обзир исто тако обимну као што је Милутиновић приказује на свом цртежу. Не знајући како да се снађе с Барбијеријевим контурним нацртима још двије мале источне апсиде, ријеша да их прошири и измјести пребацујући их с источне на сјеверну и јужну страну да би добио триконхосну основу. У томе је видио спасоносни излаз из ситуације у коју је упао: пошто је изградњом нове цркве положен "конец всякому изслодованью: но вдруг пролился свет, и мы тепер узнаем многое, чего не могла дат нам разкопка" (стр. 130-131). А управо од тога што се понадао да ће надомјестити резултате ископавања двјеста година послје рушења манастира, није за реконструкцију искористио ниједан ваљан податак. Напротив, видјећи да су бочне апсиде по контурној (спољашњој) Барбијеријевој скици већ савијене још више их је савио да би добио троллист. Будући да није био сасвим увјерен у исправност ове спекулације, Ровински се дао у потјеру за паралелом. Нашао ју је у (њему на својствен начин) искривљивању триконхосног дијела цркве на Старчеву, о чему је већ било ријечи. Старчевачки триконхос, подсјетимо се, лишио је презбитеријалног простора између источне и бочних апсида да би добио што приближнији троллистни облик цети-

њској цркви. Зашто то нијесу уочиле екипе које су вршиле ископавања 1986. и 1988. године?

Упућивање на ријешење о кровној конструкцији (В. Ђурић) могло би се тражити у прероманичким црквицама Св. Ивана на Болу (Брач), Св. Миховила у Игранима (Макарско приморје) и у једној цркви на острву Сушац. Све оне имају повишен средњи дио крова који, споља гледано, оставља утисак тробродне базилике. Те црквице, међутим, имају рашчлањене унутрашње зидове са по двије или три нише које носе лучну конструкцију дуж читавог брода, уз који је, с источне стране, прислоњена дубока правоугаона апсида. (Т. Марасовић, у *Прилози истраживању старохрвајске архитектуре*, Сплит, 1978, 52, таб. XXXI, 1 - 4). Тим прије се до овог закључка долази зато што је црква Св. Петра у Бијелом Пољу (1195. и 1199), такође као горе поменуте далматинске, саграђена с лажним горњим бродом изнад два бочна, тако да изгледа тробродна, а с уским попречним бродом с малом куполом истовремено и крстообразна. Као што смо видјели, цркви на Цетињу нијесу нађени трагови прислоњених пиластара или слободних стубаца на којима би почивали такви лучни ослонци средњег брода. Зато што нијесу нађени - стојимо стално пред истом дилемом: или, заиста, Црнојевића црква на Цетињу није имала бочне ослонце за средњи брод на рашчлањеним јужним и сјеверним зидом, што уз самосталне ступце или стубове, једино омогућава да се замисли њена тробродност, или су прислоњени пиластри уз унутрашње подужне зидове уклоњени без трага приликом раскопавања Ђипура 1884-1886 (1986-1988). Ако је ово друго у питању - онда нема разлога да не сматрамо и даље изглед те цркве на два веома важна документа - у илустрацији Три метода *Окѣиоиха љеѣиоѣласника* и на печату Цетињске митрополије-вјеродостојним свједочанствима.

Двије поменуте екипе из 1986. и 1988. године морале су потражити на малтерној подлози и на зидовима макар и најмањи остатак првог положеног слоја градива на припремљену подлогу и трагове прислањања пиластара уз зидове, јер се друкчије не може схватити што је Ђурић констатовао да је тробродност главне цркве организована помоћу пиластара. Ако претпоставимо да тих остатака и трагова заиста није било, није ли требало још већу пажњу обратити остацима или траговима база за слободне пиластре или стубове на којима се дизао средњи брод?

Упорно инсистирање на добијању одговора о тробродности уз помоћ отисака дограђених или по средини ситуираних носача тробродне кровне конструкције наводи на још један

захтјев. Кад се погледају основа и пресјеци цркве на плановима Ђурићеве екипе запажа се да су сви зидови заравњени на истој висини испод које је остављено по неколико редова квадера изнад саме подлоге за темеље. Она је испод бочних зидова нове Богородичине цркве износила 1,50м ширине, што Ђурића наводи да у ту ширину треба урачунати и пиластре. Ако је тако - требало је да их маркира. Посред те, на истом нивоу, заравњене зидне конструкције постављени су зидови нове цркве, изнутра разуђени са четири пара дуплих пиластара. Тим самим што је нова црква запремила исту унутрашњу површину коју је имала и стара долази се до закључка да је инг. Јосип Сладе, који јој је израдио план, намјерно поставио с толико пиластара да понавља стару, с помишљу (или по захтјеву) да се на тај начин покаже и *traditio legis*, насљеђивања династије Петровић црнојевићевског пријестола и континуитета Зете и Црне Горе. Тај обзир је надвладао тада мање наглашавани захтјев да се сачува и конзервира што више остатака Црнојевићевог манастира. Не би требало сумњати је ли Сладе, један од најбољих планера и конструктора разноврсних грађевинских објеката у Црној Гори последице њеног државног признања на Берлинском конгресу, оставио планове те цркве; треба се надати да ће се они наћи у његовој заоставштини. Међу њима, вјерујем, морала би се налазити и ситуација затеченог терена с тачним основама црквених објеката, што би била и најпоузданија документација о комплексу прије подизања нове цркве. По овоме што се сад може запазити, тип садашње Дворске цркве понавља стари, Црнојевићеве.

Изнад поменуте подлоге дизала се конструкција цркве Црнојевића од које су по спољашњим ивицама нове цркве нађени остаци грађевине с квадерима који напомињу првобитне спољашње фасадне стране с југа, сјевера и истока, дочим је на западу тај остатак мање примјетан. У унутрашњости првобитне цркве остао је на југу зид готово читавом својом дужином и фрагменат уз дио апсиде који прати и остатак зида и с унутрашње и са спољашње стране. Требало је и ово унијети у архитектонску анализу, али она, као што је већ речено, није изведена, мада је то био једини начин да се ријешу питања типа цркве на Ћипуру по изгледу у гравирима Три мелода и на печату Црнојевића манастира. Пошто то није учињено још док је њена унутрашњост била доступна анализирању, мора се искључити и аргументација о тробродности путем елемената у основи плана.

Остаје још спекулација с отвореном галеријом око свих страна цркве осим источне. Ђурић је у Извјештају Заводу

претпоставио да је колонада стубова с капителима, постављена истовремено кад је и подигнута основна грађевина, поновљена на другој галерији манастира који је изнова подигао владика Данило. Та колонада и сад има лучну надградњу на којој се ослања једносливна кровна конструкција. Ако је тако била покривена колонада Црнојевића цркве, треба претпоставити да је тај додатак основном здању био налик на отворене спољашње припрате које су на три стране чиниле тријем. У архитектури источнохришћанских цркава спољашње стране у облику тријемова биле су честа појава у доба Палеолога, у Грузији и Јерменији пак већ у раном средњем вијеку, а примила је и ренесанса од романике и готике тај додатак као богаћење спољашњости декоративношћу коју изазива лака конструкција. Овако, спекулативним путем, долазимо до јединог преосталог хипотетичног ријешења којим би била измирена супротност налаза у темељима и изгледа на гравири Три мелода *Окѡиоѡха ѡѡѡѡласѡиѡка* и печата Цетињског манастира. На печату се заиста примјећује засјенчење сјевероисточног угла спољашњег брода Богородичне цркве као евентуалног наговјештаја аркадног отвора; на гравири Три мелода тај зид је дат као саставни дио базилике с повишеним средњим бродом. Ипак, питамо се: није ли таква тробродност стилизирана по иконографским предлојцима у фрескосликарству и плитком рељефу? Чак и да смо увјерени у ваљаност такве претпоставке, морамо рећи да питање различитих типова налаза на терену и приказа у умјетничким дјелима само овом хипотезом не би било ријешено. Питање није само искомпликовано цртежом Барбијеријеве контуре цркве с три приљубљене апсиде на источној страни, које не постоје, већ недостатком информација о једнобродности или тробродности наоса *in situ*.

Може се о разлици између изгледа цркве на гравири Три мелода, с једне, и изгледа которске и дубровачке катедрале с куполом, с друге стране, поставити још једна хипотеза: колико су међу њима одржива упоређења купола која би имала за сврху да се њиховом помоћу верификује тробродност куполног цетињског храма? Мали су изгледи да ће овом хипотезом питање бити ријешено, али вјерујем да може бити приближено евентуалном закључку с ослонцем и на друге аргументе. У нашем случају мора се поћи од основе цетињске цркве без икаквих обиљежја ослонац свода на прислоњене пиластре или слободне ступце и стубове. Ослонци би, у том случају, могли полазити од кордонског вијенца или конзола на којима би били разапети попречни ојачавајући лукови. Између два таква лука,

ближе олтару, може се замислити изрезак свода у облику квадрата у коме би се формирао оквир и из њега круг тамбура. Оквир би могли чинити сучељене стране два попречна лука и између њих, два зидаћа у правцу исток-запад.

Ријешење са сличном куполом у своду с носећим луковима налазимо баш на једној готичко-ренесансној цркви у Далмацији, катедрали у Шибенику (1431-1471), о којој Ђ. Бошковић наводи у угловима осмостране куполе "по једно ребро разапето на делове сводова, али су између ребара разапети не делови сводова већ широке камене плоче. Исти је случај и са сводом над главним бродом који је образован од низа попречних носећих лукова, између којих је разапето по петнаестак подужних камених плоча, - читава 4м истога распона - које својом полеђином образују спољну кровну површину грађевине" (Ђ. Бошковић, *Основи средњовјековне архитектуре*, Београд, 1947, 195). Као аналогije писац налази сличне конструкције старих "сводова" на преторијуму у Мусмије или на неким гробницама у Хасу. Ренесанса се, међутим, засвођавањем на начин како је изведено у Шибенику инспирисала сличним ријешењима у Италији с провенијенцијом у римским каменим касетираним таваницама Пантеона, и искуством готичке архитектуре.

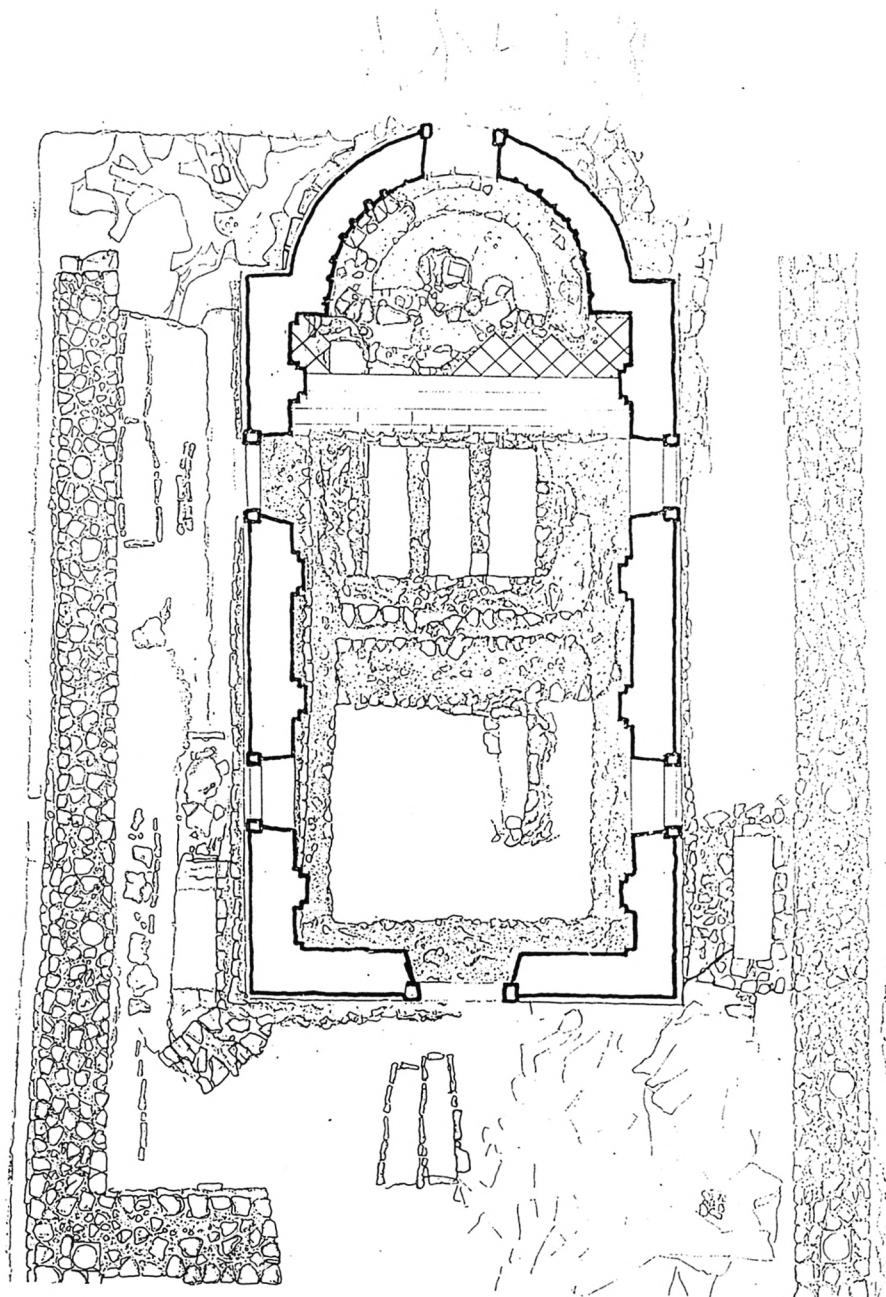
Указивањем на шибеничку катедралу, осим на евентуално ријешење куполе једнобродне цетињске цркве, објашњава се и појава веома широких плоча - по седам на јужној и сјеверној страни двосливног крова, а по четири на једносливним крововима бочних бродова на гравири Три мелода. Није нађен ниједан фрагмент таквих плоча на који би истраживачи до сада указали, али није искључено да се међу фрагментима које помиње В. Ђурић, у Извјештају Заводу могу препознати. Био би то материјални доказ поплочавања кровова цетињске цркве великим таблама камена као у Шибенику и још једна потврда готичко-ренесансне архитектуре цркве Црнојевића манастира. Покривање свода каменим плочама је, иначе прероманичка традиција црквеног градитељства у Црногорском приморју. Ако се такви фрагменти плоча не нађу у инвентарисаном материјалу неће остати ни претпоставка да су те табле крова биле од олова; о њему (као о тиграма) нема помена у архивској грађи.

Што се тиче сличности тробродних куполних кровова на гравири Три мелода с которском и дубровачком катедралом, оне су несумњиве и пошто се остане при томе да је кровна конструкција цетињске цркве могла бити једнобродна. Између цетињске и дубровачке катедрале на овим илустрацијама

сличност је потпуна. По цртежу Ц. Фисковића, дубровачка катедрала је тробродна с тријемом од преко десетак видљивих стубова у колоници с јужне стране и с два велика отвора (један, већи архитравно завршен) - На приказима которске куполне тробродне цркве нема таквих колонада, али она има галилеју која је испред прочеља на западу првобитно могла бити с колонадом. Уосталом, у романици је, не само у далматинској него и у читавој средоземној архитектури, познат систем аркадног уљепшавања спољашњих страна цркава. Та новост на Цетињу би била још једна потврда општег карактера стила његове прве сакралне архитектуре. Зато, како сам горе рекао, гравира остаје као непобитан докуменат побједе тога стила на Цетињу.

Као на вриједност илустрација которске и дубровачке куполне тробродне цркве у паралели с цетињском за коју изрично не можемо казати да је била тробродна, немамо других могућности да покажемо како је, иако једноапсидна, имала сводну конструкцију у облику три брода.

Иако без изгледа да ће се аргументирањем (у што сам се упустио) доћи до дефиниције типа цетињске цркве, наш покушај показује: 1) да Ровинскога треба искључити из дискусије о тој грађевини јер је унио пометњу у расправљање о њој; 2) да тип цетињске цркве морамо прихватити као једнобродан, што показује ископавања из 1986. и 1988. године; 3) да гравира Три мелода у *Окѡиоиху ѡеѡѡласнику* и печат Цетињског манастира остају и надаље важни документи о стилу цетињске цркве, њеној ренесансној фасади, порталу, ружи над њим, готичким и ренесансним прозорима, јер се сви ти њени елементи стилски потпуно слажу с остацима капитела на стубовима и новом манастиру; 4) да скица Ђованија Франћеска Барбијерија из 1692. године с три апсиде не може послужити као доказ о њеној тробродности, али свим осталим подацима о манастирском комплексу она остаје као својеврстан докуменат времена уочи рушења манастира.

Цетинње, једнобродна Црнојевића црква испод дворске калеле на Ђипуру

Pavle Mijović

LE MONASTÈRE DE CRNOJEVIĆ À CIPUR

Résumé

Sur les fondements de l'église du Monastère de Cetinje, détruit en 1692, il a été erigé, en 1886, la chapelle de Cour. On n'a pas trouvé des traces et il n'était pas identifié la pièce dans laquelle se trouvait celle-ci, ni lors des travaux chercheurs sur la place de l'église ni plus tard pendant des années 1969, 1986 et 1988, quand on a fait des recherches archeologiques à Cipur (le nom de localité sur laquelle se trouvait le Monastère). Les recherches précédents s'appuyaient sur l'esquisse de contour qui a été faite par Giovanni et Francesco Barbieri, de complexe du Monastère en 1692. Selon cette esquisse, l'église avait trois absides à l'est et la basilique de trois nefs avec coupole sans support cube, était représentée sur la gravure "Les trois melodes" de "Oktoih petoglasnik" de 1494 et sur le sceau du Monastère de la fin du XV siècle. P.A. Rovinski, dans son oeuvre "Черногория I", ("Le Monténégro I"), 1909, page 133, a provoqué le plus de confusion dans la résolution de cette question, en donnant le plan de l'église en forme de trois feuilles pour lequel il a pris comme parallèle, le plan de l'église à Starčevo, avec le dessin incorrect de la base en l'adaptant à sa conception. Il a provoqué un dommage qui n'est pas si petit à la restitution scientifique du Monastère de la métropole de Zeta, ce qu'aucune équipe qui fouillait le complexe, n'a pas fait, en même temps, l'analyse architectonique et elle n'a pas publié les plans. Ce n'est que Veljko Đurić qui a donné, dans la "Révision archéologique pour l'année 1986," les résultats des fouilles faites mais il a laissé la question irrésolue du type de l'église de Cetinje et de la location de l'imprimerie. Par notre étude de la documentation sur les fouilles et par l'examen des restes sur le terrain, je pense que nous nous sommes rapprochés à la solution des questions contestables.

L'église avait, sans doute, un nef comme le plan de Veljko Đurić le montre et le dessin de l'architecte Dragutin Milutinović, de l'an 1869. Elle pouvait être voûtée, non seulement par un nef mais par deux. L'hypothèse qu'une telle prétention repose sur le fait que, dans des fondations et qu'au niveau du plancher, ne sont pas trouvées les traces des pilastres où des petites colonnes libres (les colonnes) ne signifie pas qu'ils y étaient. Les fouilles du fin de siècle passé n'étaient

pas faites professionnelement et aucune trace de la documentation sur celles-ci n'était pas laissée et Rovinski, lui aussi, qui avait assisté dans l'escavation de l'église a improvisé son plan du fondement. Ou toutes les traces des supports des voûtes étaient éliminées lors des fouilles ou il n'y en avait pas certainement. S'il n'y en avait pas, on ne peut pas tout à fait écarter l'hypothèse que l'église ne soit pas composée de trois nefs telle quelle est représentée sur deux documents contemporains et sur l'esquisse de Barbieri aussi. Et. V. Đurić, lui aussi, a supposé qu'il était possible de chercher la solution dans la construction du toit. Nous trouvons la parallèle à cette situation extraordinaire dans des plans des églises préromantiques, Sveti Jovan sur Bol (l'île de Brač), Sveti Mihailo à Igrine (le Littoral de Makarska) et dans une eglise sur l'île de Sušac. Toutes ces églises ne sont pas formées constructivement, c.à.d. elles n'ont pas des supports pour la construction de la coupole, dans le plan de la base. Nous n'avons pas trouvé, non plus, les traces des pilastres appuyés en occasion des fouilles de l'église Sveti Spas (le début du IX siècle) à Ulcinj bien que le coupole de cette église ait été octogonale (cela était établi selon le seguement du tambour). Nous trouvons la continuité à cette variante dans l'église de Sveti Petar (1196-1199) à Bijelo Polje qui a le nef central faux et à travers de celui-ci le transept avec la coupole mis transversalement. A Bijelo Polje, la solution de trois nef dans la construction de toit ne se voit pas dans le plan de la base. Donc, il est possible imaginer cette église comme une église de trois nefs dans le cas où l'église de Crnojević n'avait pas vraiment les supports sur le plancher ou sur les pilastres appuyés.

Dans ce cas, les parallèles avec l'aspect sur la gravure "Trois mélodes" sur le sceau de Monastère et sur l'esquisse de Barbieri seraient authentiques.

Il a été établi par nos recherches que la petite église de Sveti Petar (tellement nommée sur l'esquisse de Barbieri) était en réalité la partie de la salle à manger du Monastère de laquelle la pièce séparée sur le plan vénitien était indiquée comme le magasin pour les munitions.

Il a été établi, de la même manière, analysant les restes d'une pièce pour laquelle on avait dit sur l'esquisse vénitien que c'était "la cuisine" d'être la plus convenable pour l'imprimerie puisque elle était la plus grande (40 m²) sur la voûte au dessus de la rivière (le torrent Cetina et d'une partie hors de la porte). Tout cela c'étaient des conditions préalables pour la destination - l'atelier d'imprimerie.

